

Universitatea Ștefan cel Mare Suceava
Facultatea de Litere și Științe ale Comunicării

Teză de doctorat

LITERATURĂ ȘI IDENTITATE
Ce înseamnă a fi scriitor armean
în literatura română?
Rezumat

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Mircea A. DIACONU

Doctorand:

Maria EPATOV

Suceava, 2022

CUPRINS

Argument	5
I. Forme ale identității – câteva repere teoretice	13
I.1. Context și perspective	13
I.2. Forme ale identității	16
I.2.1. Identitate și alteritate	16
I.2.2. Identitatea. Tipologii	17
I.2.3. Identitatea lingvistică a scriitorilor aparținând unor minorități	20
I.2.4. Pentru cine scriu scriitorii aparținând minorităților?	20
II. Garabet Ibrăileanu. Un armean emite teoria specificului național românesc	24
II.1. Teoria specificului național – un model cultural	26
II.2. Critica științifică – repere ale unui model critic	31
II.3. Romanul unui critic	36
II.4. De la teoria specificului național la romanul de analiză	39
III. Acterienii. Ipostaze ale identității armenesti	40
III.1. Familia Acterian – fișă bio-bibliografică	40
III.2. Contextul cultural și social. Câteva aspecte teoretice	41
III.3.1. Arșavir Acterian. O reteritorializare a identității	44
III.3.2. Arșavir Acterian <i>par lui-même</i> . A scrie. A exista	50
III.3.3. Arșavir Acterian. Portrete	54
III.4.1. Haig Acterian. Om de teatru. Om de litere	55
III.4.2. Lirica lui Haig Acterian. Sub masca lui Mihail	57
III.5.1. Jeni Acterian – un profil feminin interbelic	62
III.5.2. Jeni Acterian sub lupa timpului	63
III.5.3. Înăuntru sau în afara generației sale?	64
III.5.4. Jeni Acterian <i>par elle-même</i>	69
III.6. O privire de ansamblu	72
IV. Ștefan Agopian	74
IV.1. Câteva date de context	74
IV.2. O receptare a receptării	76
IV.3. Romanul între metaistorie și gramatica liberală	79
IV.3.1. Metaficțiunea istoriografică. Soluția evadării în trecut	80
IV.3.2. (De)construcția discursului narativ. Argumente pentru o gramatică liberală	90
IV.3.3. Pledoarie pentru un discurs identitar etnic	98
V. Bedros Horasangian	110
V.1. Câteva date de context	110
V.2. În oglinzile receptării	111
V.3. Proza lui Bedros Horasangian	115
V.3.1. Derizoriul existenței. Microrealismul cotidian	116
V.3.2. Text și metatext	130
V.3.3. Conștiința etnică armeană. Mărci identitare	142
VI. Varujan Vosganian	163
V.1. Receptarea critică	164

VI.2. <i>Cartea șoaptelor</i> , un manifest identitar	169
VI.2.1. Metatextul. Conștiința civică a scriitorului	170
VI.2.2. Aspecte etnoistoriografice. Pledoarie pentru o construcție identitară etnică	173
VI.2.3. O istorie mare alcătuită din câteva istorii mici	179
VI.3. Cercul deschis al suferinței	186
VII. Concluzii	195
Bibliografie generală	205

Literatură și identitate. Ce înseamnă a fi scriitor armean în literatura română?

- Rezumat -

Cuvinte cheie: *literatură, identitate, globalizare, etnicitate, armean, G. Ibrăileanu, Arșavir Acterian, Haig Acterian, Jeni Acterian, Ștefan Agopian, Bedros Horasangian, Varujan Vosganian.*

Teza de doctorat **Literatură și identitate. Ce înseamnă a fi scriitor armean în literatura română?** are ca scop să identifice relevanța adeziunii la o identitate etnică specifică a unor scriitori români de origine armeană, în paralel cu integrarea lor în spațiul literar românesc. În contextul actual, ne dorim să analizăm în ce măsură identitatea etnică influențează integrarea într-un spațiu cultural bine definit și aproape omogen, precum cel al literaturii române.

Obiectivul tezei noastre este să identificăm posibilele mărci ale rădăcinilor și identității etnice la câțiva scriitori armeni din literatura română. Există astfel de semne și dacă da, cum funcționează ele în angrenajul textelor? Fac ele parte din structura de adâncime a scrierilor supuse atenției, constituie miza esențială a acestor opere sau prezența lor e mai degrabă accidentală? Cum se manifestă mărcile care trimit la identitatea etnică armeană? Există referiri directe la armenitate sau sunt elemente subtile, care ar putea fi trecute cu vederea de un cititor mai puțin experimentat? Cât de deschisă, de asumată este poziționarea scriitorilor în sfera etnicității armenice? Tentația majorității e, oare, mai puternică decât afirmarea etnicității minoritare? Și nu în cele din urmă: cât de relevantă este apartenența la o etnie minoritară în contextul globalizant al ultimului secol?

Pornim demersul nostru de la o serie de întrebări. Cine sunt armenii de lângă noi și, decurgând de aici, cine suntem noi? În ce măsură, după o mie de ani de conviețuire pe teritoriul românesc, vocea lor se mai aude și e o voce distinctă? Altfel spus, cum poți să fii armean în România? De asemenea, pentru cine scriu scriitorii armeni din România și, mai ales, cum scriu? Sunt întrebări aplicabile oricărei etnii minoritare, care își construiește fatalmente identitatea în mijlocul unei culturi omogene, sau care se consideră ca atare, precum cea română. Cazul scriitorilor armeni din România este interesant, din perspectiva celor o mie de ani de conviețuire, a cărei amprentă se relevă în dublu sens: pe de o parte, cel al dorinței de integrare în cultura majoritară, care are drept consecință abandonarea limbii materne în favoarea adoptării limbii țării în care s-au născut – limba română, pentru a lărgi aria de acces a textelor, în spiritul globalizant al ultimei sute de ani, iar pe de altă parte, cel al păstrării unei identități culturale proprii, care se naște la confluența dintre cea armeană, moștenită cultural, și cea română, adoptată în spațiul cultural majoritar. Așadar, devine evident faptul că avem de-a face cu o construcție identitară hibridă, care nu poate decât să îmbogățească fenomenul literar românesc.

Punctul de interes al tezei noastre este identificarea felului în care se construiește identitatea scriitorilor armeni din România, a căror situație particulară este opțiunea de a scrie în limba română. În ce măsură mai reverberează rădăcinile etnice în scrierile lor? Cât de relevantă mai este condiția lor etnică minoritară, având în vedere faptul că scriu în limba culturii de adopție? Împiedică, oare, acest lucru manifestarea etnicității lor? Sau limba devine

un mediu de comunicare globalizant, care facilitează accesul cititorilor din alte culturi, contribuind, astfel, la promovarea identității spirituale armenesti?

Ipoteza de la care plecăm este cea a asumării identității etnice. Ne dorim să investigăm dacă și în ce măsură sunt determinate și influențate scrierile lor de apartenența la o anumită comunitate etnică, dacă există mărci distinctive în această direcție sau, dimpotrivă, dacă apartenența etnică nu are niciun fel de relevanță, iar imersiunea în cultura română este deplină. Cazul acestor scriitori trebuie raportat la context, la situația literaturii române din ultimii o sută de ani, evoluția fenomenului literar fiind în strânsă legătură cu cea a climatului socio-politic.

Una dintre principalele provocări o reprezintă posibilitatea evidențierii mărcilor identitare ale scriitorilor în discuție. Dorința noastră este de a analiza la nivel conceptual operele scriitorilor români de origine armeană, cu scopul de a încerca o redefinire analitică a acestora, în raport cu etnicitatea armeană, în contextul mai larg al literaturii, în general, și al literaturii române, în particular.

E de la sine înțeles că structura tezei reflectă în mod firesc interesul nostru prioritar pentru latura analitic-aplicativă a problemei. Dar stabilirea unui aparat teoretic și a unui cadru de discuții general e absolut necesară în abordarea operelor propuse spre analiză. Tocmai de aceea prima secvență amplă a tezei, *Forme ale identității – câteva aspecte teoretice*, e urmată de capitolele dedicate analizei identitare. Capitolul al II-lea, *Garabet Ibrăileanu. Un armean emite teoria specificului național românesc*, explorează povestea fascinantă a criticului de origine armeană al cărui nume rămâne asociat cu teoria specificului național românesc. Capitolul *Acterienii. Ipostaze ale identității armenesti* urmărește fixarea rolului fraților Acterian, următoarele trei fiind dedicate unor prozatori români de origine armeană: Ștefan Agopian, Bedros Horasangian și Varujan Vosganian. Selecția acestor autori ține cont de recunoașterea lor aproape unanimă în spațiul cultural românesc. În scrierile lor se întrevăd semne ale conștiinței de a fi *altfel*, de a aparține unei culturi născute în interiorul altei culturi.

Capitolul I, *Forme ale identității – câteva aspecte teoretice*, problematizează conceptul menționat în titlu, punând în discuție funcționalitatea termenului de *globalizare* în spațiul literar și teoretizând aspecte legate de forme ale identității, cu accent pe situația scriitorilor care aparțin unei etnii minoritare, pentru a reliefa ipostazele care definesc traseul lor în spațiul cultural comun, cel al majorității. *Identitatea și globalizarea* sunt termeni reprezentativi ai climatului cultural contemporan și ei definesc o realitate nouă, uneori greu de asumat, mai ales în cazul unui spațiu literar și cultural aproape omogen, precum cel românesc, realitate reflectată în primul capitol al tezei noastre.

Capitolul al II-lea, *Garabet Ibrăileanu. Un armean emite teoria specificului național românesc*, urmărește rolul lui G. Ibrăileanu în formarea conștiinței naționale. Promovarea teoriei specificului național are avantajele sale, umbrită doar de aplecarea excesivă asupra componentei naționale în valorizarea scriitorilor. Cum se explică faptul că un etnic armean este cel care formulează teoria specificului național? Ce l-a determinat să pună problema aceasta și să militeze pentru valorizarea operelor literare în funcție de această teorie? Fixarea reperelor care constituie arhitectura interioară a sufletului poporului român, dincolo de etnie, ține cont de felul în care scriitorii simt și verbalizează aceste simțiri în operele lor, acest punct de vedere postulat de G. Ibrăileanu transformându-l într-unul dintre marii gânditori și deschizători de drumuri din cultura română. Contribuția acestuia la dezvoltarea criticii științifice este incontestabilă; analiza poliedrică a operei literare, urmărind contextul social, psihologic, cultural, este un element de noutate propus de G. Ibrăileanu, care își asigură astfel un loc binemeritat în critica literară românească.

Capitolul al III-lea, *Acterienii. Ipostaze ale identității armenesti*, tratează cazul familiei Acterian: cei trei frați, Arșavir, Haig și Jeni, fiind figuri emblematice a căror activitate în spațiul românesc conturează o imagine complexă, aflată la confluența dintre literatură și analiza intrinsingentă a climatului cultural și intelectual al epocii. Am analizat contribuția fraților Acterian la crearea unei identități culturale, ca reprezentanți ai unei culturi născute în interiorul altei culturi. Ne-am aplecat asupra unor texte reprezentative, urmărind să identificăm felul în care se construiește identitatea celor trei frați, între dorința de a aparține generației lor și nevoia de afirmare personală, concentrându-ne atenția cu precădere asupra relației acestora cu identitatea etnică armeană. De la jurnal la poezie, de la proză memorialistică la teatru, palierele activității culturale a celor trei frați sunt strâns legate de evoluția fenomenului literar românesc. Perioada interbelică este asumată organic de frații Acterian, cei trei fiind tributari introspecției și unei autoanalize uneori frizând cele mai ascunse cotloane ale sufletului. Arșavir Acterian este un exemplu de reteritorializare identitară; să fie oare acest lucru legat de faptul că este cel mai longeviv dintre cei frați? Existența sa, notată cu minuțiozitate în jurnalul său, leagă perioada interbelică, cea comunistă și cea post-decembristă, devenind sinonimă cu evoluția fenomenului literar din spațiul românesc. Notele sale de jurnal oferă o perspectivă intimă asupra raportului dintre ființa umană și istorie, una dintre marile teme ale secolului al XX-lea, fiind relevantă nu doar pentru detaliile care dezvăluie apartenența sa la etnia armeană, ci și pentru statutul intelectualului în societatea românească a secolului al XX-lea. Poziția lui Haig Acterian în spațiul literar și cultural românesc se leagă de dezvoltarea teatrului, dar paginile de jurnal sau cele de poezie relevă un suflet sensibil, turmentat de neliniște și de căutarea propriei identități, a unui spațiu în care să se manifeste deplin creativitatea sa artistică. Poeziile sale, cu precădere, dezvăluie sufletul unui om chinuit, care simte nevoia de camuflare, de redefinire identitară, căci cum altfel s-ar putea explica publicarea poeziilor sub pseudonim? Cazul lui Jeni reflectă o personalitate puternică, *avant la lettre*, pentru epoca sa. Dublată de sensibilitate, inteligența sa transformă paginile jurnalului în veritabile sondări ale sufletului. Analiza epocii sale este depășită doar de autoanaliză, căci paginile jurnalului sunt file ale sufletului lui Jeni, cea care reușește să se situeze atât în interiorul generației sale, cât și în afara ei, depășindu-și epoca.

Capitolul al IV-lea, *Ștefan Agopian*, urmărește traseul scriitorului, cazul său fiind interesant sub mai multe aspecte: pe de o parte, asistăm în proza sa la o eludare completă a planurilor temporale, la un refuz asumat al prezentului, determinat, poate, de lipsa de libertate de expresie, ceea ce generează o reșezare a textului din perspectiva unei noi gramatici, numită *liberală* de autor, în care spațiul ficțiunii comportă mult mai multă libertate decât spațiul realității. Pe de altă parte, scrierile sale propun o etalare a laboratorului de creație: fiecare text își conține povestea scrierii, latura metanarativă constituind o lume textuală în sine, uneori chiar mai interesantă decât cea a ficțiunii. De ce fuge Agopian de prezent sau din prezent? Și de ce fuge de narațiunea preocupată doar de lume, transformând în lume mecanismul articulării ei? Nu poate fi vorba doar de oprimarea sensibilității artistice, resimțită în perioada comunistă. Să fie oare o răfuială a scriitorului cu prezentul, cel care nu i-a oferit încă o cheie de înțelegere a trecutului? Retragerea din timp este marcată textual prin construirea unui plan al trecutului, în care timpul, spațiul, poziția de autor sau cea de narator nu sunt fixe, demonstrând fluiditatea identitară manifestată la nivelul lumii ficționale, ca un refuz de a se supune convențiilor literare. Cum se explică prezența în textele lui Agopian a unor referințe la etniile minoritare din România? Să fie oare nevoia scriitorului de a se împăca cu propria identitate etnică? Sau o imagine în oglindă a unei alterități pe care scriitorului o tatonează, discret, căutându-se pe sine? Lumea lui Agopian prezintă un univers încărcat epic, dar a cărui valoare rezidă tocmai în multiplele fațete pe care le dezvăluie, trecând de la chestionarea tiparelor și a instanțelor textuale la construirea unui tablou multiethnic, semn al ieșirii asumate din spațiul majorității, cu scopul de a redefini conceptul de cultură română.

Capitolul al V-lea, *Bedros Horasangian*, scoate în evidență particularitățile prozatorului care își propune să aducă în fața cititorului felii de viață individuale, cu ajutorul cărora să poată fi decelat tabloul general al umanității, cu variatele sale ipostaze. Să fie oare intenția scriitorului legată de nevoia de reconfigurare a umanității prin apelul la experiențe individuale care, frizând banalitatea, își depășesc autosuficiența, odată cu intrarea în spațiul ficțiunii? Sau e o nevoie de a păstra vie speranța în umanitate, indiferent de formele sale de manifestare? Oamenii simpli sunt eroii textelor lui Horasangian, pentru că viața trebuie să fie trăită în simplitate. Și printre acești oameni simpli se regăsesc și armeni. Armenii lui Horasangian sunt perfect adaptați lumii în care trăiesc, dar nu pot eluda nostalgia patriei spirituale. Oriunde s-ar afla, ei caută un reper moral, mai mult decât unul spațial, pentru a-și confirma identitatea. Să fie oare aceste ipostaze ficționale o formă prin care scriitorul caută răspunsul la marile întrebări ale istoriei, căutându-se, de fapt, pe sine? Răspunsul se află în paginile sale, reflectând un discurs care, deși prezintă uneori situații-limită sau consecințe ale unor mari tragedii, nu are nimic victimizant, dimpotrivă, este încărcat de speranță, pentru că soluția nu este o viață trăită în ură, ci una în lumină.

Capitolul al VI-lea, *Varujan Vosganian*, ilustrează contribuția scriitorului la articularea peisajului prozei contemporane. Punctul central al analizei îl constituie romanul *Cartea șoaptelor*, dar cartea nu poate fi redusă doar la aspectele identitare etnice, deși, trebuie să recunoaștem, acestea înglobează o bună parte din farmecul ei și sunt cele care au determinat traducerea cărții, aducând în prim-plan una dintre ororile și marile greșeli ale istoriei. Dincolo de nevoia de a spune povestea armenilor, romanul lui Vosganian depășește sfera identitară etnică prin asumarea faptului că suferința nu se petrece doar într-o limbă. De altfel, în roman apar pagini relevante pentru rezistența anticomunistă și pentru suferința provocată de comunism. Tot despre suferință sunt și textele ulterioare ale lui Varujan Vosganian, pe care le vom analiza doar din acest punct de vedere. În paginile de proză publicate după *Cartea șoaptelor*, Vosganian se concentrează pe palierele analitice ale suferinței: relația victimă-călău sau nevoia de izbăvire, de sublimare a suferinței prin decantare.

Capitolul *Concluzii* sintetizează rezultatele demersului nostru, prin care am încercat să găsim un răspuns întrebărilor enunțate în argument, urmărind raportul dintre *identitatea atribuită* și cea *resimțită*, identificarea mărcilor directe și indirecte ale manifestării identității etnice armenesti, gradul de asumare a etnicității minoritate și, nu în cele din urmă, relevanța identității etnice în analiza textelor scriitorilor români de origine armeană. Perspectiva contemporană de analiză a fenomenului literar vizează un model de decodare alternativă, care urmărește noduri de influență și rețele literare, care ancorează textele scriitorilor români în literatura lumii, așa cum propune volumul coordonat de Christian Moraru, Mircea Martin și Andrei Terian, *Romanian Literature as World Literature* (2019). Aspectele identitare etnice, cele legate de identitatea de gen sunt piste noi de cercetare, chei noi de lectură care dezvoltă câmpul metodele științifice folosite în analiză, prin raportarea și la alte domenii din sfera științelor umaniste, depășind grilele de lectură și analiză structuraliste, marcând o schimbare de paradigmă a gândirii critice. Acest nou mod de a privi literatura nu își propune să schimbe radical felul în care se citește, ci doar să ofere o nouă perspectivă în analiza textelor literare, una transnațională.

În urma cercetărilor pentru stabilirea cadrului teoretic necesar analizei textelor scriitorilor selectați, am constatat că termenul de *globalizare* poate fi aplicat cu succes în spațiul literar, subliniind felul în care este perceput fenomenul literar, dincolo de criteriile de analiză tradiționale. Felul în care globalizarea influențează discursul literar se reflectă în camuflarea identității scriitorilor, o camuflare care presupune un joc al descifrării sensurilor și mesajului textului de către cititor, care devine, astfel, complice în actul lecturii. Globalizarea presupune mobilitate, ceea ce conduce, inevitabil, la fluidizarea identității. Ținând cont și de condițiile

socio-culturale, ultima sută de ani este dominată, în spațiul literar, de ample procese de *deteritorializare* și *reteritorializare*, concepte teoretizate încă din anii '70 de Gilles Deleuze și Felix Guattari [Deleuze, Guattari, 2007]. Așadar, se impune o nouă perspectivă în receptarea literaturii, mult mai bine definită de sintagme precum „câmp internațional unificat” [Casanova, 2007: 134] sau „câmpul literar mondial” [Terian, 2013: 22], care impun o perspectivă transnațională, mult mai potrivită pentru fenomenul literar actual.

Influența identității etnice armenesti este unul dintre aspectele prea puțin reliefate de critica literară, în cazul scriitorilor supuși atenției noastre, ceea ce face ca demersul nostru să vină cu o perspectivă nouă asupra scrierilor acestora. Am constatat de-a lungul cercetării că, pe de o parte, putem identifica mărci indirecte și directe ale apartenenței scriitorului la etnia armeană, pe de altă parte, odată cu trecerea timpului, interesul scriitorului pentru reliefarea și asumarea identității etnice armenesti crește, fapt care ar putea fi pus în legătură și cu câștigarea dreptului la libertatea de expresie după decembrie 1989, astfel încât printre vocile asumate în ceea ce privește etnicitatea armeană se numără cea a lui Arșavir Acterian (în ultimii ani din viață) și cele ale lui Bedros Horasangian, în *Enciclopedia armenilor* (1994) și *Trotineta lui Edi* (2020) și Varujan Vosganian, în *Cartea șoaptelor* (2009). Anul apariției acestor scrieri vine să întărească opinia noastră cum că vocea armeană se face auzită prin mărci directe după 1989.

Unul dintre aspectele interesante ale cercetării noastre a fost demersul de identificare a mărcilor indirecte de manifestare a conștiinței armenice în operele supuse atenției noastre. Ne-a atras atenția, indiscutabil, rolul major al lui G. Ibrăileanu în stabilirea reperelor de fundamentare a teoriei specificului național românesc. Opinia noastră este că toate demersurile, toate încercările, toate polemicile în care s-a lăsat antrenat reprezintă o formă prin care criticul și-a manifestat opțiunea asumată de integrare, pe deplin, în cultura română, dincolo de criteriile etnice.

Cazul fraților Acterian subliniază raportul dintre *identitatea atribuită* și cea *resimțită*, care se manifestă, involuntar, în scrierile lor. Dacă *identitatea atribuită*, cea de membri ai generației interbelice, este îmbrățișată cu entuziasm de cei trei, a căror contribuție la dezvoltarea culturii române, deci a majorității, este indiscutabilă, *identitatea resimțită* se manifestă prin conștiința de a fi *altfel*, rezultat al unei dezrădăcinări sufletești care s-ar putea datora tocmai identității etnice minoritare, fapt pe care Arșavir îl conștientizează și îl asumă în ultimii ani ai existenței. Haig, prin poeziile sale, exprimă o răzvrătire față de tot și, mai ales, față de sine. Criza sa identitară, dincolo de derapajul său politic, își găsește un răspuns în cele două coordonate ale existenței sale: *credința* și *creația*, care se îmbină pe tărâmul poeziei, singurul loc în care Haig ajunge să se simtă *acasă*. Cazul lui Jeni creionează o existență tulburătoare: un prea plin de conștiință de sine care duce la o frământare sufletească cronicizată. Cel mai aspru judecător al lui Jeni este chiar ea însăși. Înzestrată cu o inteligență peste medie, cu un acut spirit de observație și cu o dorință imensă de a cunoaște și a înțelege lumea în care trăiește, Jeni ajunge să-și depășească epoca; paginile jurnalului său conturează imaginea unui suflet chinuit, pentru care doar scrisul mai reprezintă o formă de salvare.

Ce se întâmplă cu scriitorii români de origine armeană în perioada comunistă este una dintre întrebările la care teza noastră a încercat să răspundă. Doi scriitori ne-au atras atenția: Ștefan Agopian și Bedros Horasangian, fiind reprezentativi pentru proza ultimelor două decenii ale secolului al XX-lea. Două voci puternice ale literaturii române, asimilate acesteia, prin preocuparea față de dinamitarea epicului, pusă în practică prin flexibilizarea pozițiilor de narator și personaj sau prin eludarea factorului temporal și prin latura metatextuală a scrierilor, caracteristici ale prozei anilor '80. Iată, așadar, cum cei doi scriitori își asumă *identitatea atribuită*. Ce se întâmplă, însă, cu *identitatea resimțită*? Și care este legătura cu identitatea

etnică armeană? În operele ambilor scriitori am identificat o serie de mărci indirecte ale identității armenice. Soluția propusă de Agopian ține de latura poetică: refuzul prezentului prin retragerea în trecut, în romane precum *Tache de catifea* sau *Tobit*, sau prezentarea unei imagini în oglindă a statutului etnic minoritar, în *Sara*, în care românii sunt grupul minoritar. În opinia noastră, acestea sunt dovezi ale faptului că în mintea scriitorului, transpusă în procesul de creație, există preocuparea pentru cei care sunt *altfel*, cei care nu fac parte din majoritate, poate și pentru că statutul său este asemănător. Ca un veritabil magician al cuvintelor, Agopian preferă jocul camuflării, ceea ce face ca actul de lectură să devină un joc al descifrării, care devine mai interesant, pe măsură ce cititorul se adâncește în lumea lui Agopian. La fel ca Agopian, Bedros Horasangian este preocupat, într-o primă fază, de problemele specifice prozei anilor '80, fapt ilustrat mai ales de latura metatextuală a scrierilor sale, dar și de aplecarea către derizoriul existenței, acele povești banale care populează lumea creată de scriitor, fiind un *modus vivendi* ales în mod asumat, cu scopul de a evidenția că ceea ce contează cu adevărat este a fi în viață. Ceea ce ne conduce către o retorică a supraviețuirii, pe care scriitorul o va dezvolta și exemplifica în volumele *Enciclopedia armenilor* (1994) și *Trotineta lui Edi* (2020) în care *identitatea resimțită*, cea de armean, este pusă în prim-plan. Scopul scriitorului este, însă, de a crea un portret colectiv al armenilor și al poveștilor lor, ca un simbol al supraviețuirii, al învingerii istoriei. Astfel, cele mai banale povești de viață devin exemple de succes, căci sunt dovada că armenii încă mai sunt printre noi, în ciuda planurilor istoriei. Dar cele două cărți nu sunt numai despre armeni, ci despre toți cei năpăstuiți de istorie, toți cei care nu și-au găsit locul în marea majorității, cei care au rămas ex-centrici, adică *altfel*. A fi *altfel* nu e un stigmat, nu e o vină, e doar un mod de a fi. Datoria morală a scriitorului este să facă aceste povești cunoscute pentru a rupe stereotipul legat de condiția de a fi diferit. Destinele personajelor sale vin să dovedească faptul că, deși ex-centrici, au aceleași dileme, frământări, neliniști sau bucurii ca majoritatea. Discursul scriitorului este unul al supraviețuirii, iar forma aleasă este cea a cuvintelor, poate cea mai puternic ancorată în timp, ca o piedică în calea uitării.

Cu totul altfel față de scriitorii analizați anterior este cazul lui Varujan Vosganian. Prin ce se deosebește acesta de ceilalți scriitori români de origine armeană? Factorul principal de diferențiere se regăsește în asumarea, încă de la început, a condiției de armean. Romanul care l-a adus în prim-plan, *Cartea șoptelor* (2009), poate fi considerat o scriere-manifest, în care valoarea documentară este dublată de cea ideologică. Cartea lui Vosganian se folosește de îmbinarea dintre realitatea crudă a poporului armean și ficțiune pentru a atrage atenția asupra unei răni nevindecate: cea a recunoașterii genocidului armean. Poveștile armenilor devin exemplare în fiecare dintre personajele portretizate, care sunt exponenți ai spiritului armenesc. Vosganian nu cere răzbunare, nici vreo răsplată pentru ceea ce s-a întâmplat acum o sută de ani; el vrea doar ca peste povestea neamului său să nu se aștearnă uitarea, pentru că aceasta ar putea conduce la repetarea istoriei. Dincolo de această miză a romanului, un alt aspect important este imaginea suferinței; atrocitățile comise în timpul genocidului sunt perpetuate prin tăcerea celor responsabili, dar nu sunt singurele cărora umanitatea le-a căzut pradă în ultimul secol. Aici se află, de fapt, punctul central al scrierii: armenii sunt doar un pion de pe tabla de șah a lumii, dar nu sunt singurii care au suferit din cauza vicisitudinilor istoriei și astfel discursul lui Vosganian se eliberează de orice urmă posibilă de victimizare și devine o voce care cere ca suferințele să nu se mai repete. Tot în cheia suferinței pot fi citite și volumele ulterioare, în care se manifestă aceeași preocupare pentru reliefaarea cruzimii istoriei: lumea marginalizaților sau relația victimă-călău, din volumul de povestiri *Jocul celor o sută de frunze și alte povestiri* (2013) și din romanul *Copiii războiului* (2016), un semn că rana nu s-a închis încă.

La capătul demersului nostru, vom răspunde unei ultime întrebări: cât de relevantă este, totuși, identitatea etnică minoritară în cazul scriitorilor români de origine armeană? În opinia noastră, identitatea etnică armeană este una dintre posibilele chei de lectură ale operelor

scriitorilor în cauză, fără a fi unica. A reduce textele acestor scriitori la eticheta identitară etnică ar fi o greșeală. Ei sunt pe deplin integrați în cultura română, sunt nume reprezentative pentru fenomenul literar românesc, dat fiind că preocupările lor sunt cele ale majorității, în cea mai mare parte. De altfel, limba de expresie aleasă este cea română, limba în care acești scriitori au ales să locuiască. Căci scriitorii armeni nu scriu doar pentru armeni, ci și pentru cei care fac parte din majoritate. Scrierile lor sunt un bun prilej de a face cunoscut un univers în care armenii și românii sunt uniți prin frământări, iluzii sau deziluzii, bucurii.

Desigur, identitatea etnică armeană este un factor care îi deosebește pe scriitorii supuși analizei noastre și care îi determină să scrie, de cele mai multe ori indirect, așa cum am încercat să demonstrăm în teza noastră, despre condiția de a fi *altfel*. Un raport între mărcile directe și cele indirecte de manifestare a identității de armean înclină balanța, indiscutabil, în favoarea celor indirecte, excepție făcând textele menționate ale lui Bedros Horasangian și Varujan Vosganian, care au o miză ideologică evidentă. Și atunci, cât de mult contează identitatea lor etnică? Răspunsul nostru este că armenitatea lor este o parte organică, vie a scrisului lor, care vine să îmbogățească fenomenul literar românesc prin povești și destine exemplare, fără a deveni o condiție exclusivă.

Secvențe din teză au fost prezentate în cadrul unor conferințe naționale și internaționale și publicate atât în volumele acestor conferințe, cât și în diferite reviste academice aflate în baze de date internaționale sau în presa literară românească, după cum urmează:

- *Istoria alegorică – realitate afectivă și discurs ficțional în Manualul întâmplărilor de Ștefan Agopian*, în „Meridian critic”, nr. 1/2018, pp. 159-164; indexare: CNCSIS B+ (code 419) și CNCS categoria B (code 17), ERIH+, EBSCO, CEEOL, INDEX COPERNICUS, MLA; disponibil la <http://meridiancritic.usv.ro//index.php?page=2018-1-ro>;
- *Identitate și memorie în Tache de catifea de Ștefan Agopian*, în „Meridian critic”, nr. 1/2019, pp. 51-55; indexare: CNCSIS B+ (code 419) și CNCS categoria B (code 17), ERIH+, EBSCO, CEEOL, INDEX COPERNICUS, MLA; disponibil la <http://meridiancritic.usv.ro//index.php?page=2019-1-ro>;
- *Arșavir Acterian – forme de reteritorializare a identității*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no.18/2019, p. 837-843, indexare CEEOL, Global Impact Factor, Google Scholar, ERIH PLUS; disponibil <http://asociatia-alpha.ro/jrls/18-2019-Jrls.pdf>,
- *(Re)defining Culture and Identity across Borders. The Issue of Ethnic Identity for Writers in Romania*, în „Annals of Philosophy, Social and Human Disciplines, vol.II/2019”, indexare EBSCO, disponibil la http://www.apshus.usv.ro/archive_template.php?myNumber=2019&myVolume=II;
- *Jurnalul ca formă de memorie culturală. Identitate și alteritate în scrierile lui Arșavir Acterian*, în *Études Interdisciplinaires en Sciences humaines*, no 7/2020, Tbilisi, Georgia, pp. 227-239; disponibil la <https://codfreurcor.iliauni.edu.ge/wp-content/uploads/2020/11/EISH7-2.pdf>

- *Haig Acterian – sub masca lui Mihail*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no.20/2020, pp. 835-841; indexare CEEOL, Global Impact Factor, Google Scholar, ERIH- PLUS; disponibil la <http://asociatia-alpha.ro/jrls/20-2020-Jrls.pdf>;
- *Multiculturalitate, globalizare, identitate – aspecte teoretice*, în „Analele Bucovinei”, nr. 1/2020, Editura Academiei Române, pp. 195-210, indexare CEEOL;
- *Jeni Acterian. Un profil interbelic. Mărci identitare*, în „Meridian critic”, no.1/2020, pp. 85-92; indexare: CNCSIS B+ (code 419) și CNCS categoria B (code 17), ERIH+, EBSCO, CEEOL, INDEX COPERNICUS, MLA; disponibil la <http://meridiancritic.usv.ro//index.php?page=1-2020-ro> ;
- *(De)construcția discursului narativ. Argumente pentru o gramatică liberală în opera lui Ștefan Agopian*, în „Communication interculturelle et litterature”, publicație academică a Centrului de Cercetare Comunicare Interculturală și Literatură din Galați, indexare CEEOL, DOAJ, ERIH+, EBSCO, nr. 1(28)/2020, pp.232-240; disponibil la <https://revistacil.files.wordpress.com/2016/02/cil-i-2020.-cuprins-2.pdf>
- *Metaficțiunea istoriografică. Evadarea în trecut în romanele lui Ștefan Agopian*, în „Analele Bucovinei”, Editura Academiei Române, nr.1/2021, pp. 281-293; indexare CEEOL;
- *Trotineta lui Edi (2020) – o rotiță a Istoriei armenilor de pretutindeni*, în „Vatra”, nr. 5-6/2021, indexare CEEOL (pp. 168-170);
- *Conștiința etnică identitară. Supraviețuirea prin cuvânt în volumul Trotineta lui Edi de Bedros Horasangian*, în volumul conferinței Colocviul Internațional de Științe ale Limbajului „Eugeniu Coșeriu” (CISL), ediția a XVI-a, EUGENIU COȘERIU CENTENAR. LIMBĂ, CREATIVITATE, CULTURĂ – STRUCTURI DE REZISTENȚĂ ALE FIINȚEI UMANE, 24-25 septembrie 2021, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău (pp. 316-319);
- *Jeni Acterian par elle-même. A scrie – a exista*, în „Meridian critic”, nr.2/2021, pp.43-48; indexare: CNCSIS B+ (code 419) și CNCS categoria B (code 17), ERIH+, EBSCO, CEEOL, INDEX COPERNICUS, MLA; disponibil la <http://www.meridiancritic.usv.ro/>
- *Garabet Ibrăileanu. Un armean emite teoria specificului național românesc*, în „Viața Românească”, nr. 2/2022, revistă a Uniunii Scriitorilor din România (pp. 4-27); disponibil la <https://www.viataromaneasca.eu/>
- Se află în curs de publicare următoarele articole:
  - *Conștiința etnică. Forme de manifestare identitară în opera lui Bedros Horasangian* în „Analele Bucovinei”;
  - *Cercul deschis al suferinței în romanul Cartea șoaptelor de Varujan Vosgianian* în „Communication interculturelle et litterature”;
  - *Condamnați la suferință. Cum și ce (mai) poate scrie Varujan Vosgianian după Cartea șoaptelor* în „Convorbiri literare”.

Bibliografie generală

Opera

ACTERIAN, 1992: Arșavir Acterian, *Privilegiați și năpăstuiți*, Iași, Editura Institutul European, 1992.

ACTERIAN, 1994: Arșavir Acterian, *Jurnal în căutarea lui Dumnezeu*, Iași, Editura Institutul European, 1994.

ACTERIAN, 2008 (a): Arșavir Acterian, *Intelctualitatea interbelică între ortodoxie și tradiționalism*, București, Editura Vremea, 2008.

ACTERIAN, 2008 (b): Arșavir Acterian, *Jurnal (1929-1945/1958-1990)*, București, Editura Humanitas, 2008.

ACTERIAN, H., 1994: Haig Acterian, *Cealaltă parte a vieții*, Iași, Editura Institutul European, 1994.

ACTERIAN, 1996: Haig Acterian, *Poeme*, București, Editura Ararat, 1996.

ACTERIAN, 2007: Jeni Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit*, București, Editura Humanitas, 2007.

AGOPIAN, 1983: Ștefan Agopian, *Tobit*, București, Editura Eminescu, 1983.

AGOPIAN, 1987: Ștefan Agopian, *Sara*, București, Editura Eminescu, 1987.

AGOPIAN, 2008 I: Ștefan Agopian, *Opere I*, Iași, Editura Polirom, 2008.

HORASANGIAN (a), 1984: Bedros Horasangian, *Curcubeul de la miezul nopții*, București, Editura Albatros, 1984.

HORASANGIAN (b), 1984: Bedros Horasangian, *Închiderea ediției*, București, Editura Cartea Românească, 1984.

HORASANGIAN, 1989: Bedros Horasangian, *În larg*, București, Editura Albatros, 1989.

HORASANGIAN, 1996: Bedros Horasangian, *Zăpada mieilor*, București, Editura Cartea Românească, 1996.

HORASANGIAN, 2002: Bedros Horasangian, *Sala de așteptare*, București, Editura Mentor, 2002.

HORASANGIAN, 2020: Bedros Horasangian, *Trotineta lui Edi*, București, Editura Meteor, 2020.

IBRĂILEANU, 1968: Garabet Ibrăileanu, *Studii literare*, București, Editura Tineretului, 1968.

IBRĂILEANU, 1970: Garabet Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, Editura Junimea, Iași, 1970.

IBRĂILEANU, 1971: Garabet Ibrăileanu, *Campanii*, București, Editura Minerva, 1971.

IBRĂILEANU, 1977: Garabet Ibrăileanu, *Opere*, vol. V, București, Editura Minerva, 1977.

IBRĂILEANU, 1991: Garabet Ibrăileanu, *Adela*, București, Editura Prometeu, 1991.

VOSGANIAN, 2013: Varujan Vosgianian, *Jocul celor o sută de frunze și alte povestiri*, Iași, Editura Polirom, 2013.

VOSGANIAN, 2016: Varujan Vosgianian, *Copiii războiului*, Iași, Editura Polirom, 2016.

VOSGANIAN, 2017: Varujan Vosgianian, *Cartea șoptelor*, Iași, Editura Polirom, 2017.

Studii critice/teoretice

- AGOPIAN, 1999: Ștefan Agopian, *Spre o gramatică liberală*, în *Competiția continuă (Generația '80 în texte teoretice)*, coord. Gh. Crăciun, Pitești, Editura Paralela 45, 1999.
- AGOPIAN, 2013: Ștefan Agopian, *Scriitor în comunism*, Iași, Editura Polirom, 2013.
- BAUMAN, 1999: Zygmunt Bauman, *Globalizarea și efectele ei sociale*, traducere de Marius Conceatu, Oradea, Editura Antet, 1999.
- BOIA, 2017: Lucian Boia, *Două secole de mitologie națională*, București, Editura Humanitas, 2017.
- BOT, 1992: Ioana Bot, *A citi, a trăi, a scrie*, în „Tribuna” nr. 46-47/1992.
- CASANOVA, 2007: Pascale Casanova, *Republica Mondială a Literelor*, traducere de Cristina Bîzu, București, Editura Curtea Veche, 2007.
- CĂLINESCU, 2003: George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Editura Semne, 2003.
- CERNAT, 2016: Paul Cernat, *Jurnalul lui Jeni Acterian, restitutio in integrum*, în „Observator cultural”, nr. 826/2016.
- CIOCEA, 2009: Mălina Ciocea, *Securitatea culturală. Dilema identității în lumea globală*, București, Editura Tritonic, 2009.
- CORICIUC, 2000: Diana Coriciuc, *Dialog cu Varujan Vosganian*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000.
- CORMOȘ, 2011: Viorica-Cristina Cormoș, *Migrație și Identitate. Schimbări identitare, colective și individuale, ca urmare a migrației internaționale*, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 2011.
- CRĂCIUN, 2013: Camelia Crăciun, *Lumea evreiască în literatura română*, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza”, 2013.
- CROHMĂLNICEANU, 1989: Ovid. S. Crohmălniceanu, *Al doilea suflu*, București, Editura Cartea Românească, 1989.
- DELEUZE, GUATTARI, 2007: Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kafka. Pentru o literatură minoră*, traducere de Bogdan Ghiu, București, Editura Art, 2007.
- DELEUZE, GUATTARI, 2013: Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Mii de platouri*, traducere de Bogdan Ghiu, București, Editura Art, 2013.
- DIACONU, 1993: Mircea A. Diaconu, *Privilegiați și năpăstuiți*, în „Ateneu”, nr. 11-12/1993.
- DIACONU, 2014: Mircea A. Diaconu, *Firul Ariadnei (Zece cărți de proză și nu numai)*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2014.
- DIACONU, 2017: Mircea A. Diaconu, *Language, Ethnicity, and Polyterritoriality of a Central-East European Literary System*, în *Romanian Literature as World Literature*, editori Mircea Martin, Christian Moraru, Andrei Terian, Londra, Ed. Bloomsbury Academic, 2017.
- DIMISIANU, 1985: Gabriel Dimisianu, *Viața ca literatură*, în „România literară”, nr. 44/1985.

- DOINAȘ, 2001: Ștefan Augustin Doinaș, *Globalizare și identitate*, în revista „Secolul 21 – Globalizare și identitate”, nr. 7-9/2001.
- DOINAȘ, 2002 (a): Ștefan Augustin Doinaș, *Eu și celălalt*, în revista „Secolul 21 – Alteritate”, nr. 1-7/2002.
- DOINAȘ, 2002 (b): Ștefan Augustin Doinaș, *Fragmente despre alteritate*, în revista „Secolul 21 – Alteritate”, nr. 1-7/2002.
- FAIFER, 1999: Florin Faifer, *Faldurile Mnemosynei*, Editura Junimea, Iași, 1999.
- FAIFER, 2007: *Dicționarul General al literaturii române*, Academia Română, coord. Eugen Simion, București, Editura Univers Enciclopedic, 2007.
- FRIEDMAN, 2007: Thomas L. Friedman, *Pământul este plat. Scurtă istorie a secolului XXI*, traducere de Dorin Nistor, Daniela Mărincean, Dan Nicolae Popescu, Mirela Mircea, Iași, Editura Polirom, 2007.
- GEORGE, 1999: Alexandru George, *Reveniri, restituiri, revizui*, București, Editura Cartea Românească, 1999.
- GEORGESCU, 1981: Paul Georgescu, *Întâlnire cu Clio*, în „România literară”, București, anul XIV, nr. 36, septembrie 1981.
- GEORGESCU, 1985: Paul Georgescu, *Cu o sumbră splendoare* în „România literară”, nr.16/1985.
- HOLBAN, 1987: Ioan Holban, *Profiluri epice contemporane*, București, Editura Cartea Românească, 1987.
- HORASANGIAN, 1999: Bedros Horasangian, *Romanul ca reflectare a condiției umane* în volumul *Competiția continuă (Generația '80 în texte teoretice)*, coord. Gheorghe Crăciun, Pitești, Editura Paralela 45, 1999.
- HUTCHEON, 2002: Linda Hutcheon, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan Popescu, București, Editura Univers, 2002.
- ICHIM, 2018: Laurențiu Ichim, *Scritura romanescă a lui Ștefan Agopian între (de)construcția narativă și virtuțile (meta)ficționale*, Cluj-Napoca, Editura Cărții de știință, 2018.
- IOANID, 2005: Doina Ioanid, «Manualul întâmplărilor» sau despre bucuria lecturii, în „Vatra”, nr.5-6/2005.
- IVĂNCESCU, 2000: Ruxandra Ivăncescu, *Ștefan Agopian*, Brașov, Editura Aula, 2000.
- LE RIDER, 1995: Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Editura Universității „Al.I.Cuza”, 1995.
- LOVINESCU, 1981: Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, București, Editura Minerva, 1981.
- LOVINESCU, 1994: Monica Lovinescu, *Unde scurte 4*, București, Editura Humanitas, 1994.
- LUCA, 2010: Sabina-Adina Luca, *Identitatea socioculturală a tinerilor*, Iași, Editura Institutul European, 2010.

- MANOLESCU, 2001: Nicolae Manolescu, *Literatura română postbelică*, vol. II, Braşov, Editura Aula, 2001.
- MANOLESCU, 2008: Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Piteşti, Editura Paralela 45, 2008.
- MARCUS, 2002: Solomon Marcus, *Identitatea și alteritatea sunt de nedespărțit*, în revista „Secolul 21 – Alteritate”, nr. 1-7/2002.
- MIHĂIEȘ, 2005: Mircea Mihăieș, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, Iași, Editura Polirom, 2005.
- MIHĂILESCU, 2001: Dan C. Mihăilescu, *Somnurile lui Agop*, în „Ziarul de Duminică”, noiembrie 2001.
- MORAR, 2014: Ovidiu Morar, *Scriitori evrei din România*, București, Editura Ideea Hasefer, 2014.
- MORARU, 2018: Christian Moraru, *Literatura universală nu există – World Literature și recitirea literaturii române în secolul 21*, în „Observator cultural”, nr. 903-904 (645-646) 21 decembrie-10 ianuarie 2018.
- MUȘAT, 1998: Carmen Mușat, *Perspective asupra romanului românesc postmodern și alte ficțiuni teoretice*, Pitești, Editura Paralela 45, 1998.
- MUȘAT, 2008: Carmen Mușat, *Mihail Sebastian și anxietatea identității*, în *Identitate de frontieră în Europa lărgită*, coord. Romanița Constantinescu, Iași, Editura Polirom, 2008.
- NOICA, 1994: Constantin Noica, *Semnele Minervei*, București, Editura Humanitas, 1994.
- PAPAHAGI, 1987: Marian Papahagi, *Personajul și construcția romanescă*, în „Tribuna”, iunie, 1987.
- PÂRVULESCU, 1994: Ioana Pârvulescu, *Un neobișnuit „om obișnuit”*, în „România literară”, nr. 38/1994.
- PÂRVULESCU, 1995: Ioana Pârvulescu, *Romane de catifea*, în „România literară”, nr.41/1995.
- PÂRVULESCU, 2001: Ioana Pârvulescu, *Suferințele tinerei Jeni*, în „România literară”, nr. 29/2001.
- PERPESSICIUS, 1971: Perpessicius, *Opere IV*, București, Editura Minerva, 1971.
- PERSĂCEL, 2014: Florica Persăcel (Teodoriuc), *Analiză identitară și experiență lingvistică în „Regele se-nclină și ucide” de Herta Müller*, în „Meridian critic”, nr.2/2014 (volum 23).
- PETREU, 1993: Marta Petreu, *Examen cu Jeni Acterian*, în „Apostrof”, nr.6/1993.
- PETREU, 2009: Marta Petreu, *Eliade, Sebastian, Ionescu, Cioran, „copiii din flori” ai României interbelice*, în *Identitatea românească în context european* (coord. Vasile Boari, Stefan Borbely, Radu Murea), Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009.
- PIRU, 1971: Al. Piru, *Garabet Ibrăileanu*, București, Editura Minerva, 1971.

- RACHIERU, 2003: Adrian Dinu Rachieru, *Globalizare și cultură media*, Iași, Editura Institutul European, 2003.
- REGMAN, 1997: Cornel Regman, *Dinspre „Cercul Literar” spre „Optzeciști”*, București, Editura Cartea Românească, 1997.
- SCARLAT, 1987: Mircea Scarlat, „Scutul de lumină”, în „Viața românească”, București, anul LXXXII, nr. 7, iulie 1987.
- SCARPETTA, 1997: Guy Scarpetta, *Elogiu cosmopolitismului*, traducere de Petruța Spânu, Iași, Editura Polirom, 1997.
- SIMION, 1989: Eugen Simion, *Scriitori români de azi IV*, București, Editura Cartea Românească, 1989.
- SIMION, 2001: Eugen Simion, *Ficțiunea jurnalului intim*, București, Editura Univers, 2001.
- SIMUȚ, 1996: Ion Simuț, *Critica de tranziție*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996.
- SOVIANY, 1996: Octavian Soviany, *Iarăși frații Acterian*, în „Contemporanul”, nr. 19/1996.
- SPIRIDON, 2006: Monica Spiridon, *Cum poți să fii român? Variațiuni pe teme identitare*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, Fundația-Editura, 2006.
- TERIAN, 2007: Andrei Terian, *Agopian TM*, în „Ziarul de Duminică”, ianuarie 2007.
- TERIAN, 2013: Andrei Terian, *Critica de export. Teorii, contexte,ideologii*, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2013.
- TOMLINSON, 2002: John Tomlinson, *Globalizare și cultură*, traducere de Cristina Gyurcsik, Timișoara, Editura Amacord, 2002.
- ȚEPOSU, 1993: Radu G. Țeposu, *Istoria tragică & grotescă a întunecatului deceniu literar nouă*, București, Editura Eminescu, 1993.
- ULICI, 1980, Laurențiu Ulici, *Vieți paralele*, în „România literară”, martie 1980.
- UNGUREANU, 2001: Cornel Ungureanu, *Jeni Acterian – sinucidere în efigie*, în „Luceafărul”, nr. 5/2001.
- URSA, 1999: Mihaela Ursa, *Optzecismul și promisiunile postmodernismului*, Pitești, Editura Paralela 45, 1999.
- VULCĂNESCU, 2004: Mircea Vulcănescu, „Tânăra generație”. *Crize vechi în haine noi. Cine sunt și ce vor tinerii români?*, București, Editura Compania, 2004.
- WEBER, WEBER, 2009: Georg Weber, Renate Weber, *Identitatea etnică. Exemplu: sașii transilvăneni. Observații și argument sociologice*, în *Identitatea românească în context european* (coord. Vasile Boari, Ștefan Borbely, Radu Murea), Cluj-Napoca, Ed. Risoprint, 2009.
- ZACIU, 1996: Mircea Zăciu, *Scrisori nimănui*, Oradea, Editura Antet, 1996.
- ZAMFIR, 2017: Mihai Zamfir, *Scurtă istorie. Panorama alternativă a literaturii române*, vol. II, Iași, Editura Polirom, 2017.

Articole/surse media

BULEU, 2009: Constantina Raveca Buleu, *Magia povestitorului*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2010/01/20/revista-clujeana-apostrof-despre-carte-soaptelor/>, accesat la 8 iunie 2021.

CERNAT, 2009: Paul Cernat, *Mai mult decât literatură*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2009/11/09/recenzie-observatorul-cultural/>, accesat la 8 iunie 2021.

CERNAT, 2017: Paul Cernat, *Domnu' Bedros* în „Observator cultural”, nr. 898 din 17.11.2017, accesibil la <https://www.observatorcultural.ro/articol/domnu-bedros/>, accesat la 23.02.2021.

CHIVU, 2003: Marius Chivu, *Interviu cu Ștefan Agopian* în „Revista 22”, nr. 716, decembrie 2003, disponibil la <https://revista22.ro/cultura/obsesiile-scriitorului-nu-se-epuizeaza-niciodata>, accesat la 09.09.2020.

CHIVU, 2009: Marius Chivu, *Cartea armeană a morților* în „Dilema veche”, nr. 296/15-21 octombrie 2009, disponibil la <https://carteasoaptelor.ro/2009/11/09/recenzie-dilema-veche/>, accesat la 8 iunie 2021.

CRĂCIUN, 2002: Gheorghe Crăciun, *Pactul somatografic. Made by laboratoarele Agopian*, în „Observator cultural”, nr. 137, octombrie 2002, disponibil la <https://www.observatorcultural.ro/articol/pactul-somatografic-made-by-laboratoarele-agopian/>, accesat la 09.09.2020

CRISTEA ENACHE, 2011: Daniel Cristea Enache, *Întâmplări de mâine*, în „Ziarul financiar”, 7 octombrie 2011, disponibil la <https://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/intamplari-de-maine-de-daniel-cristea-enache-8837773>, accesat la 09.09.2020.

HOLBAN, 2010: Ioan Holban, *De la Cartea plângerii la Cartea șoptelor*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2010/07/19/de-la-carte-plangerii-la-carte-soaptelor-de-ioan-holban-convorbiri-literare-iunie-2010/>, accesat la 8 iunie 2021.

JICU, 2010: Adrian Jicu, *Un roman șoptit sau despre evlavie*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2010/02/07/revista-ateneu-din-bacau-un-roman-soptit-sau-despre-evlavie/>, accesat la 8 iunie 2021.

MAREȘ, 2014: Radu Mareș, *Bedros Horasangian – Enciclopedia armenilor* în „Observator cultural”, nr. 753 din 19.12.2014, disponibil la <https://www.observatorcultural.ro/articol/bedros-petru/>, accesat la 23.02.2021.

MIHĂIEȘ 2009: Mircea Mihăieș, *„Cartea șoptelor”- o nestemată*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2010/01/27/mircea-mihaies-carte-soaptelor-o-nestemata/>, accesat la 8 iunie 2021.

MUȘAT, 2017: Carmen Mușat, *În Parcul Ioanid e toamnă* în „Observator cultural”, nr. 898 din 17.11.2017, disponibil la <https://www.observatorcultural.ro/articol/parcul-ioanid-e-toamna/>, accesat la 23.02.2021.

PATRAȘ, 2009: Antonio Patraș, *Cartea șoptelor, cartea neliniștirii*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/category/recenzii/>, accesat la 8 iunie 2021.

PECICAN, 2009: Ovidiu Pecican, *Șoptind armeneste*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2010/01/26/contestatio-ovidiu-pecican-soptind-armeneste/>, accesat la 8 iunie 2021.

PETRAȘ, 2009: Irina Petraș, *Liniștea care cântă*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2009/12/26/avancronica-revista-steaua-din-cluj-irina-petras-despre-carta-soaptelor-linistea-care-canta/>, accesat la 8 iunie 2021.

STĂNCHESCU, 2009: Laurian Stănescu, *Varujan Vosganian*, „Cartea șoptelor”, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2009/11/09/recenzie-convorbiri-literare/>, accesat la 8 iunie 2021.

ȘIMONCA, 2006: Ovidiu Șimonca, „Interviu cu Ștefan Agopian în „Observator cultural”, nr.310, martie 2006, disponibil la . <https://www.observatorcultural.ro/articol/a-fost-o-mare-bucurie-a-mea-sa-descopar-si-sa-inventez-lumi-interviu-cu-stefan-agopian-2/>, accesat la 09.09.2020.

TUCHILĂ, 2010: Constantin Tuchilă, *A fi într-o carte*, disponibil la <https://costintuchila.wordpress.com/category/costin-tuchila-stefan-agopian-manierism-tache-de-catifea-manualul-intamplarilor-anamorfoza-tobit-sara-ochi-narator-omniscient-discurs-auctorial-anamorfoza-antropomorf-hipnoza-cacodemon/>, accesat la 09.09.2020.

URIAN, 2009: Tudorel Urian, *Un pateric armenesc*, disponibil la <http://carteasoaptelor.ro/2009/11/09/recenzie-romania-literara/>, accesat la 8 iunie 2021.

VLĂDĂREANU, 2009: Elena Vlădăreanu, *Interviu cu Ștefan Agopian* în „Suplimentul de cultură”, nr. 214, ianuarie 2009, disponibil la <http://suplimentuldecultura.ro/4501/interviu-cu-stefan-agopian/>, accesat la 09. 09. 2020.

